

De toekomst van ons maatschappelijk kwetsbaar jeugdwerkbeleid

Van: Filip Coussée, UGent, en Pieter De Schepper, Uit De Marge

Datum: 31.05.2011

In het jeugdwerkbeleid wordt actueel een decentraliseringsbeweging voltooid die in gang was gezet met het decreet van 1993. Met dat decreet werd de bevoegdheid voor het jeugdwerkbeleid overgeheveld naar het lokale bestuursniveau. Steden en gemeenten verwierven een trekkingsrecht naargelang het aantal jonge inwoners. Ze konden dat trekkingsrecht verzilveren op basis van een participatief opgesteld Jeugdwerkbeleidsplan, later Jeugdbeleidsplan. In het kader van planlastvermindering krijgen de lokale overheden in de toekomst nog meer autonomie over hoe ze de middelen voor jeugdbeleid inzetten. Het is de vraag of dit een goede ontwikkeling is voor maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren.

Planlastvermindering, lokale autonomie en lokaal jeugdwerkbeleid

De decentraliseringsbeweging van 1993 betekende een boost voor de lokale jeugddiensten die tot dan onbestaand waren of een vrij marginale plaats innamen in veel gemeentehuizen. De jeugddienst groeide in personeelskracht, maar had weinig te maken met jeugdwerk voor maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren. De gemeentelijke autonomie werd op dat vlak niet doorgetrokken. Er rees vanuit deze werkingen immers heel wat verzet tegen een decentralisering. Het aan populariteit winnende veiligheidsdiscours had in vele gemeenten de ruimte voor een jeugdwerkbeleid ten aanzien van maatschappelijk kwetsbare jeugd erg klein gemaakt. Bovendien was er in de meeste gemeenten onvoldoende deskundigheid voorhanden om dit jeugdwerkbeleid op degelijke wijze te coördineren en te evalueren (Van Assche, 2001, p. 109). Een vierde (later een vijfde) van het totale krediet bleef voorbehouden voor de ondersteuning van een eigen prioriteit van de Vlaamse Gemeenschap: de ondersteuning voor het jeugdwerk met maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren. Tot op vandaag is er in ons jeugdwerkbeleid de zekerheid ingebouwd dat minstens twintig procent van de middelen besteed worden aan initiatieven die zich richten op maatschappelijk kwetsbare jeugd.

De decentralisering van het jeugdwerkbeleid was een voorloper voor wat in andere sectoren zou gebeuren. Algauw werden ook het welzijnsbeleid, het cultuurbeleid en het sportbeleid (deels) gedecentraliseerd. Nog andere bevoegdheden (milieu, kinderopvang, ...) werden deels overgeheveld wat telkens gepaard ging met convenanten of planningsverplichtingen. De groeiende gemeentelijke klachten over een te grote planlast hebben er vandaag toe geleid dat de afzonderlijke planningsverplichtingen zullen wegvallen. Het Witboek Interne Staatshervorming plaatst het bestuursniveau dat het 'dichtst staat bij de burger' centraal: er wordt gemikt *op sterke gemeenten aan de ene kant en Vlaanderen aan de andere kant* (Witboek Interne Staatshervorming, p.9). Daarbij wordt een maximale lokale autonomie en bijhorende overdracht van middelen centraal gesteld. De plannen en rapporten die de gemeenten opmaken, zullen dan vervat zitten in de reguliere beleids- en beheerscyclus. Het principe waarbij een deel van de middelen voorbehouden wordt voor het werken met maatschappelijk kwetsbare jeugd zou niet overboord worden gegooid. De nog grotere lokale autonomie bij het inzetten van deze middelen roept echter de vraag op of het niveau dat het dichtst bij 'de burger' staat echt het best geplaatste niveau is om vorm te geven aan een jeugdwerkbeleid ten aanzien van groepen in maatschappelijk kwetsbare posities.

Een kritische kijk op de relatie lokaal jeugdbeleid en maatschappelijke kwetsbaarheid

De lokale besturen zijn op twee decennia tijd enorm uitgebreid in bevoegdheden, deskundigheid en slagkracht. Ook het aantal jeugdambtenaren is toegenomen, maar het niveau waarop deze ambtenaren doorgaans aangeworven en gewaardeerd worden, getuigt niet van een prioritaire aandacht voor lokaal jeugdwerkbeleid. Zeker niet voor een lokaal jeugdwerkbeleid dat verder reikt dan het ondersteunen van de lokale jeugdverenigingen en het organiseren van speelpleinwerk en Grabbelpas. De taak van de jeugddienst blijft grotendeels beperkt tot het organiseren van de vrije tijd van jeugdigen (Tubex, De Rynck & Coussée, 2006). Het jeugdbeleidsplan was misschien geen krachtig instrument, maar bood hoe dan ook een hefboom om de discussie op lokaal niveau breder open te trekken. Om een beeld te krijgen van wat een planloze toekomst ons brengt, maakten we een grondige wandeling doorheen de huidige generatie jeugdbeleidsplannen. We vroegen lokale plannenmakers hoe zij de situatie van maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren inschatten en hoe ze denken dat jeugdbeleid kan en moet inspelen op die situatie¹. Onze screening van het lokale jeugdbeleid werd geleid door drie vragen:

1. Hoe worden maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren gepercipieerd?
2. Wie zijn de plannenmakers?
3. Waar worden de extra middelen voor maatschappelijk kwetsbare jeugd op ingezet?

1. Een diep ingebakken aanbodsgestuurde benadering van maatschappelijke kwetsbaarheid

De definiëring van maatschappelijke kwetsbaarheid, wordt beperkt tot het gezichtsveld van het jeugdwerkbeleid. Maatschappelijke kwetsbaarheid vormt geen item op zich in de jeugdbeleidsplannen, maar wordt vertaald als "*non-participatie aan het reguliere aanbod*". Er wordt in veel plannen wel (h)erkend dat maatschappelijke kwetsbaarheid een zichzelf versterkend proces is dat op meerdere terreinen speelt (onderwijs, tewerkstelling, huisvesting, jeugdhulp), maar uiteindelijk wordt een definiëring gezocht die past binnen de klijntijnen van wat men denkt te kunnen vatten in een jeugd(werk)beleidsplan. Maatschappelijke kwetsbaarheid wordt niet alleen gezien als een *individueel kenmerk*, het wordt ook gelijk gesteld aan "*ongeorganiseerd zijn*" is. Die laatste term is, samen met de term "*regulier jeugdwerk*", weer helemaal terug. Het lijkt het er op dat non-participatie voor veel planners de **oorzaak** is van maatschappelijke kwetsbaarheid.

Dat is weinig hoopgevend. Gezien de theorie van de maatschappelijke kwetsbaarheid beklemt toont dat het 'reguliere' aanbod aansluit bij de waarden en normen die gedragen worden door middenklassegezinnen, kan de vraag gesteld worden waarom non-participatie gezien wordt als de oorzaak van maatschappelijke kwetsbaarheid. Het aanbod wordt door hen immers niet ervaren als iets wat ondersteunend is, wat bruikbaar is in de strategieën die ze volgen om enigszins greep op hun eigen leven te krijgen. De hamvraag is dus niet hoe we kinderen en jongeren in het aanbod krijgen, maar wel wat dat aanbod voor hen zou kunnen betekenen. Geen enkel plan gaat fundamenteel op deze kernvraag in. Wat zijn behoeften van kinderen en jongeren? Zijn die voor iedereen gelijk? Kinderen en jongeren zoeken wat ze thuis of op school niet aangereikt krijgen. Voor de ene is dat vrijheid, voor de andere geborgenheid, voor nog een andere toegang tot activiteiten die anders ontoegankelijk zijn. Deze vragen maken deel uit van de noodzakelijke, maar ontbrekende maatschappelijke analyse.

Doorgaans blijft de focus van het JWBP (jeugdwerkbeleid) dus beperkt tot de ondersteuning van het bestaande (zogenaamd 'reguliere') aanbod. Wanneer maatschappelijk kwetsbare

¹ De lijst van gescreende plannen en bevroegde jeugdconsulenten is ter inzage bij de onderzoekers.

kinderen en jongeren dan in het vizier komen is dat vanuit de vraag hoe dat jeugdwerk aanbod toegankelijker kan worden gemaakt en waar er hiaten moeten gevuld worden. *Dat beperkt het omgaan met maatschappelijke kwetsbaarheid per definitie tot een residueel project*: het bestaande aanbod is de basisvoorziening, aandacht voor maatschappelijke kwetsbaarheid komt daar bovenop (voor zover we de tijd, de kennis en het geld hebben).

2. Aanbodsgestuurd denken versterkt door aanbodgestuurde planning

Vaak bestaat de stuurgroep die het jeugdbeleidsplan opmaakt bijna uitsluitend uit mensen actief in het bestaande jeugdverenigingsleven. De meeste plannenmakers zijn vanuit hun jeugdwerkengagement wel betrokken op de problematiek van maatschappelijke kwetsbaarheid, maar hebben er weinig of geen voeling mee. Dat geldt voor jeugddiensten, maar zeker ook voor jeugdleden, die vaak centraal staan in het planningsproces. Gezien onze jeugdleden veelal jeugdverenigingsleden zijn, is het niet verwonderlijk dat de jeugdverenigingen ook centraal staan in het jeugdbeleidsplan. Het jeugdverenigingsleven moet iedereen bereiken. Dat blijft de grote droom van alle beleidsmakers. In de praktijk staan er nogal wat drempels tussen droom en daad. In geen enkel plan wordt de moeite genomen om die drempels concreet te beschrijven, te analyseren en **perspectieven** aan te geven om daarmee om te gaan. We weten intussen dat jeugdverenigingen die draaien op jonge vrijwilligers eenvoudigweg de draagkracht missen om echt contact te leggen met maatschappelijk kwetsbare kinderen en hun ouders. De verenigingen die daar wel volop op inzetten (en zo zijn er wel wat voorbeelden) zijn vaak jeugdverenigingen die zich uitdrukkelijk richten op deze groep en bijgevolg de andere kinderen (en hun ouders) afschrikken. Vaak hebben deze jeugdverenigingen ook extra ondersteuning vanuit de lokale gemeenschap. Deze realiteit wordt niet onderkend in de plannen, het blijft bij 'abstracte' wensen en idealen over een zogenaamd 'regulier' jeugdwerk dat moet toegankelijk worden. Beseffen de plannenmakers niet dat er hier een groot gebrek aan doorleefde kennis is? Of is het een "gewoonte" om toegankelijkheid centraal te zetten? Dat abstracte gehalte van onze jeugdbeleidsplannen kan alleen geconcretiseerd worden vanuit de leefwereld van maatschappelijk kwetsbare jeugdigen en gezinnen zelf. Deze stem blijft grotendeels afwezig in het planningsproces.

3. Het moeizame aansluiten bij de leefwereld van maatschappelijk kwetsbare jeugd

Jeugdbeleidsplannen mikken op 'doorstroming en toeleiding naar het zogenaamde reguliere aanbod'. Tezeldertijd lijkt dat bestaande aanbod niet genoeg omkaderd om met maatschappelijk kwetsbare jeugd te werken. Een logisch antwoord zou dus zijn om te investeren in **sociale en pedagogische omkadering**, maar dat lijkt bijzonder moeilijk. Niet alleen omwille van de financiële aspecten, maar ook omdat slechts heel moeizaam buiten het bestaande om gedacht wordt. *Ons jeugdwerkbeleid is niet alleen aanbodsgestuurd, maar ook bijzonder conservatief qua onderliggende concepten: jeugdwerk wordt bijna per definitie beperkt tot het door jeugdigen zelf georganiseerde verenigingsleven waarbij het vrijetijdsaanbod centraal staat.* De combinatie van conservatieve ideeën over wat jeugdwerk is en een aanbodsgestuurde benadering van maatschappelijke kwetsbaarheid betekent ook dat er in de jeugdbeleidsplannen weinig aandacht is voor wat er gebeurt in andere sectoren: onderwijs, welzijn, cultuur, sport, ...

Jeugdwerk is wel gebonden aan de vrije tijd, maar dat betekent uiteraard niet dat jeugdwerk niet moet aansluiten bij de leefwereld van kinderen en jongeren die voor een groot deel gekleurd wordt door wat gebeurt buiten de vrije tijd. Het niet kunnen aansluiten bij de leefwerelden van die jeugdigen betekent vaak dat we hen onbewust uitsluiten van jeugdwerk. Dat aanbodsgestuurd denken vinden we ook terug op beleidsniveau. De jeugddienst is een **vrijetijdsdienst**, geen welzijnsdienst. Dat perspectief lijkt verdedigbaar, maar heeft als resultaat dat de verantwoordelijkheid voor een ganse groep kinderen en jongeren wordt

afgeschoven. Nochtans hebben ook die kinderen en jongeren vrije tijd en recht op ondersteuning in de vrije tijd. Als het bestaande aanbod daar geen antwoord kan op bieden, betekent dat dan dat deze doelgroepen doorgeschoven moeten worden? Dat aanbodsgestuurde denken leidt er toe dat we de vrije tijd van maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren gaan 'verwelzijn' (of 'verrisicogroepen' of 'verminderheden'). Dat stemt tot nadenken in het perspectief van de toekomstige ontwikkelingen in vele gemeenten naar een geïntegreerde vrijetijdsdienst waar sport, cultuur en jeugd samen komen. Zal deze beweging het aanbodsgestuurde denken versterken of net niet? Op basis van dit onderzoek durven we, enigszins veralgemenend wellicht, stellen dat de deskundigheid en de visie ontbreken op lokaal vlak om een werking met maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren te ondersteunen of te evalueren. Lokale overheden investeren dan ook vaak liever in duidelijk afgebakende maatregelen die vaak in een sfeer van "prepressie" baden.

Hoop voor de toekomst?

Prioritaire, aparte middenstroom: een tweesnijdend mes

In de meeste plannen wordt aangegeven dat de aandacht voor maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren een **bijkomende opdracht** is. Een geormerkte middenstroom maatschappelijk kwetsbare jeugd garandeert dat die opdracht ter harte wordt genomen (althans in een veertigtal gemeenten die kunnen beroep doen op die middelen). Tegelijk wordt daarmee bevestigd dat maatschappelijke kwetsbaarheid een randfenomeen is. Lokaal jeugdbeleid vaart, net als het Vlaamse jeugdbeleid, onder een emancipatorische en positieve vlag, maar maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren hebben daarin eerder een perifere plaats. Als ze al een centrale plaats krijgen is het in domeinen die minder positief en vaak eerder sanctionerend handelen ten aanzien van deze doelgroep. Op basis van deze gegevens mogen we stellen dat verdere decentralisering in veel gemeenten zal leiden tot verdere **marginalisering** van maatschappelijk kwetsbare jeugd in het jeugdbeleid. Het is al langer een bezorgdheid in de centrumsteden (een bezorgdheid die al sterk werd geuit door de proeftuinen jeugdwerk met kinderen en jongeren in armoede), maar het is duidelijk dat deze bezorgdheid ook gerechtvaardigd is ten aanzien van middelgrote gemeenten.

Noodzaak aan referentiekader op jeugdwerk en maatschappelijke kwetsbaarheid

Om te voorkomen dat het tweesnijdend mes vooral langs de verkeerde kant snijdt, hebben we een helder referentiekader nodig. Een kader dat minder conservatief en meer leefwereldgestuurd is, zowel op jeugdwerk als op maatschappelijke kwetsbaarheid. Wat is jeugdwerk in essentie? Het creëren van mogelijkheden om sociale relaties uit te bouwen die keuzes beïnvloeden, waarden vormen, ervaringen mogelijk maken en betekenis geven, ... zonder dat de uitkomsten vooraf vastliggen (Bullock et al., 2010). Het is die *eigen finaliteit van jeugdwerk* die wordt (h)erkend door alle betrokkenen, maar die zo moeilijk los kan gedacht worden van toeleiding naar het bestaande zogenaamd 'reguliere' aanbod.

Veel jeugdbeleidsmakers erkennen de kloof tussen aanbod en leefwereld, maar tonen zich vrij machteloos wanneer het erop aankomt om beleid en praktijk radicaal te herdenken. Het helpt ons wellicht om de competenties die kunnen verworven worden in het derde milieu ook een eigen gezicht te geven? Münchmeier (1991) heeft het over biografische, institutionele en politieke competenties.

- **Biografisch:** Doorheen sociale relaties worden waarden opgebouwd en keuzes beïnvloed. Ervaringen worden mogelijk gemaakt en krijgen betekenis in de eigen levensloop en toekomstperspectieven, bepalend voor de identiteitsontwikkeling en het zelfbeeld.

- *Institutioneel*: Alle contexten waarin kinderen zich begeven hebben specifieke kenmerken met sociaal geconstrueerde regels en verwachtingen. Die bepalen het gewenste gedrag en dus ook de mogelijkheden om te leren en zich te ontwikkelen. Jeugdwerk kan bijdragen tot institutionele vaardigheden die kinderen helpen de werking (de grammatica) van de school te begrijpen, maar jeugdwerk heeft uiteraard ook een autonome betekenis (en ook meerwaarde t.o.v. de school) inzake het ondersteunen van democratisch burgerschap. Alle kinderen en jongeren moeten kunnen ervaren dat de school voor hen misschien *klote is*, maar dat *leren* leuk kan zijn.
- *Politiek*: Evengoed heeft het jeugdwerk de missie om, samen met en mede vanuit het perspectief van kinderen en jongeren, hun directe leefomgeving te toetsen op haar democratisch karakter. Wat zijn uitsluitingsmechanismen? Hoe ervaren kinderen en jongeren zelf sociale uitsluiting? De stem van maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren wordt vandaag weinig gehoord.

Elk van die competenties heeft een individuele en een eerder collectieve component. Het *groepsaspect* is een wezenlijk onderdeel van jeugdwerk. Samen met de *begeleiding* is dat het aspect dat jeugdwerk (ook initiatieven in sport en cultuur trouwens) "*zinvol*" maakt. Het belang van vrijwilligerswerk is groot en moet blijvend erkend worden, maar om die zinvolheid ook uit te bouwen ten aanzien van groepen in de marge van onze samenleving is een bredere *professionalisering* noodzakelijk.

Van residueel naar structureel?

Zoals reeds aangegeven heeft de aandacht voor maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren een **residueel** karakter. Soms impliciet, maar vaak ook expliciet, wordt aangegeven dat jeugdwerk met maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren slechts bestaansrecht heeft totdat het "reguliere" jeugdverenigingsleven toegankelijk is. Dit creëert een precarie werksituatie voor deze werkingen. Bovendien krijgen ze vaak de opdracht om de kinderen en jongeren die ze bereiken toe te leiden naar een aanbod dat *open staat* voor hen, maar weinig *bruikbaar* is. Daarbovenop komt nog dat het residuele karakter impliceert dat er maar iets 'extra' kan gedaan worden als er extra middelen zijn. In tijden van financiële crisis zijn die kinderen en jongeren en hun gezinnen die daar het zwaarste onder lijden nog eens gestraft doordat hun jeugdwerkingen onder druk komen.

Besluit: uit de marge van het jeugdbeleid?

Er is een groeiende vraag naar lokale autonomie, maar wie is daar klaar voor? We zien geen gemeenten die een duidelijke basisfilosofie hebben ontwikkeld waarin de kinderen en jongeren in de meest kwetsbare posities centraal staan in het beleid, in alle beleidsdomeinen. De gemeenten ontbreken deskundigheid, middelen en vaak ook personeelskracht om een gedegen vrijetijdsbeleid uit te bouwen vanuit deze basisfilosofie. Er zijn uitzonderingen, maar dat hangt samen met toevalligheden, met de juiste persoon op de juiste plaats. Een gedreven jeugdconsulent, een dynamische OCMW-voorzitster, een bevlogen schepen van jeugd, ... Er zijn daarnaast uiteraard honderden bevlogen chiroleiders of voetbaltrainers, maar die hebben vaak weinig impact op of voeling met processen van lokale beleidsvorming. Dit probleem stelt zich scherp in kleinere gemeenten, maar ook op het niveau van de centrumgemeenten en grotere steden is het onze indruk dat deze toevalligheden meer doorslaggevend zijn dan een duidelijk onderbouwde visie op jeugdbeleid als hefboom tot het verkleinen van de ongelijkheid in mogelijkheden. Dat heeft niet alleen te maken met deskundigheid, maar ook met de vraag of het niveau dat het 'dichtst bij de burger staat' wel geneigd is om te investeren in een beleid dat inzet op gelijke mogelijkheden voor kinderen en jongeren die naar de periferie van de samenleving werden geduwd.

Mocht die wil er al zijn, dan is het duidelijk dat een dergelijk emancipatorisch jeugdbeleid noch eenzijdig particulier, noch eenzijdig publiek kan gedragen worden (dat zou ook niet aansluiten bij de geest van onze verzorgingsstaat). De lokale jeugddienst kan deze opdracht niet (alleen) opnemen en ziet dat in de meeste gemeenten ook niet als haar taak. Ook het particuliere jeugdverenigingsleven ziet dit zelden als haar taak. **En toch maken we van het lokale beleidsniveau het centrale niveau voor jeugdbeleid en hebben de jeugdverenigingen daarin de meest centrale rol.** Er is dus duidelijk nood aan garanties dat het jeugdwerkbeleid verruimd wordt en uit haar conservatief en aanbodsgestuurd keurslijf breekt (en wil breken!). We hoeven daarom geen nieuwe structuren in het leven te roepen. Er zijn verschillende aanknopingspunten:

- De **lokale netwerken** in het kader van het participatiedecreet zijn een plaats waar lokaal bestuur, verenigingsleven en welzijnswerk samenkomen. Nu leiden die netwerken vaak een onzichtbaar bestaan.
- Het uitbouwen van deze netwerken zou alvast ook bijdragen tot een meer centrale plaats van **sport** in het jeugdbeleid ten aanzien van maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren. Zeker het beleid gericht op 'andersgeorganiseerd' sporten biedt veel groeimarge. In zoverre ook hier niet een 'doorstromingsdiscours' overheerst.
- Een ander belangrijk aanknopingspunt is het beleid inzake **buitenschoolse kinderopvang**. De kinderopvang heeft zichzelf een stevige plaats veroverd als basisvoorziening in vele gemeenten. De drie functies van de kinderopvang – de educatieve, economische en sociale functie (Vandenbroeck, 2009) – verzekeren de kinderopvang van een stevige maatschappelijke identiteit. Vanuit de sociale functie is er bovendien expliciete aandacht voor die gezinnen in de meest kwetsbare posities. Dat is geen bijkomende opdracht, maar een kernopdracht.
- Een laatste aanknopingspunt is ongetwijfeld de **brede School**. Er zijn "good practices" waar samenwerking tussen jeugdwerk, sport, buurtwerk en onderwijs leidt het dichterbij elkaar brengen van leefwerelden van maatschappelijk kwetsbare gezinnen en de basisvoorzieningen in de buurt.

Ook deze aanknopingspunten bieden weinig soelaas als niet eerst en vooral een degelijk referentiekader wordt uitgebouwd op lokaal vlak. Een referentiekader dat gegrond is in de geleefde werkelijkheid van maatschappelijk kwetsbare jeugd, niet in de gewenste werkelijkheid van beleidsmakers. Kiezen om maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren uit de marge van het jeugdbeleid te halen is niet evident en het lokale draagvlak om die keuze te verdedigen is smal en lijkt steeds meer onder druk te komen. Een verdere decentralisering, zonder duidelijk referentiekader en een fundamentele discussie over de plaats van maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren in het jeugdbeleid, zal niet bijdragen tot het verruimen van het lokale draagvlak voor een waarlijk emancipatorisch jeugdbeleid.

Referenties

- Bullock, K., Muschamp, Y., Ridge, T., & Wikeley, F. (2010). Educational relationships in out-of-school-time activities: are children in poverty missing out again? *Education, Citizenship and Social Justice*, 5(2): 103-116.
- Münchmeier, R. (1991). Pedagogiek van de jeugdruimten. Basisprincipes voor een sociaal-ruimtelijk georiënteerd jeugdwerk. In: Münchmeier, R. (e.a.). *Focus op de leefwereld van jongeren. Nieuwe ontwikkelingen en kwaliteit in het jeugdwerk*. Hasselt: Provinciebestuur Limburg.

Tubex, S., De Rynck, F., & Coussée, F. (2006). *Participatie van kinderen, jongeren en het lokale jeugdwerk in Vlaamse gemeenten. Onderzoek in opdracht van de Vlaamse Gemeenschap*. Gent: Hogent/UGent.

Van Assche, V. (2001). Jeugdwerk met maatschappelijk achtergestelde jongeren. *Gids sociaal-cultureel en educatief werk – jeugdwerk* Afl. 30, juni 2001, p. 97-129.

Vandenbroeck, M. (2009). *In verzekerde bewaring. Honderdvijftig jaar kinderen, ouders en kinderopvang*. SWP, Amsterdam, 375.